

مقبره گنبدسبز؛ عرصه تجلی میراث معماری صفویه در مشهد مقدس

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۵/۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۹/۲۷

علی زارعی^۱

حسین کوهستانی اندرزی^۲

چکیده

بقاع متبرکه و اماکن آرامگاهی همواره از جایگاه ویژه‌ای در معماری ایران برخوردار بوده‌اند. یکی از مهم‌ترین عناصر و پدیده‌های معماری دوره صفویه در مشهد، بنای آرامگاهی گنبدسبز می‌باشد. نفاست و ویژگی‌های هنری و معماری بنای مذکور که جلوه‌ای خاص به آن بخشیده است از جنبه‌های گوناگون تاریخی، هنری، مذهبی و اجتماعی قابل بحث و بررسی می‌باشد. شاخصه‌هایی چون عناصر معماری ممتاز و تزئینات آن به فراخور اهمیتی که هر یک دارند، می‌توانند بیانگر وجود رابطه ساختار و تزئینات بنا با عقاید شخصیت مدفون در آن، عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری بنا، مقایسه وجوه اشتراک و افتراق ویژگی‌های بنا با نمونه‌های مجاور و تأثیر و تأثرات آن و همچنین جایگاه بنا در سیر تحول معماری بناهای آرامگاهی می‌باشند. روش تحقیق در این مقاله از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و مهم‌ترین ابزار گردآوری اطلاعات بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد. نتیجه حاصل از این گفتار مبین این مسأله است که بنای گنبدسبز تداوم سبک هنر و معماری آرامگاهی دوره تیموری و قبل از آن بوده است و با توجه به منابع مکتوب و غیرمکتوب، ساخت بنا در دوره شاه‌عباس اول آغاز و در زمان شاه‌عباس دوم تکمیل گردید. شخصیت اصلی مدفون در بین شخصیت‌های مجهول، محمدمؤمن مشهدی مطمئن‌تر به نظر می‌رسد و از سایر افراد مدفون در بنا، اطلاعی در دست نیست.

واژگان کلیدی: صفویه، مشهد، گنبدسبز، عناصر معماری، تزئینات معماری، بقاع متبرکه

azareie@birjand.ac.ir
hkoohestani@birjand.ac.ir

۱. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند، نویسنده مسؤول
۲. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند

مقدمه

با روی کار آمدن دولت صفوی و قدرت گرفتن مذهب تشیع به عنوان مذهب رسمی کشور، سعی وافر در ساخت و توسعه و بازسازی مقابر ائمه، امامزاده‌ها، علماء و مقدسین صورت گرفت، به طوری که تعدادی از آنها به صورت مجموعه‌های بزرگ و معتبر با پشتوانه مالی فراوان درآمدند که حرم مطهر امام رضا (ع)، یکی از مهم‌ترین آنها به‌شمار می‌رود.

تشیع اثنی عشری عامل مهمی در تبلیغات مذهبی و اندیشه‌های سیاسی دوره صفوی به‌شمار می‌رفت به طوری که اکثر مقابر برپا شده در این عصر، دارای عملکرد مذهبی بودند. شاهان صفوی از یک طرف، به جهت مقابله عقیدتی با دشمنان دیرینه خود، یعنی امپراطوری عثمانی و ازبکان و اتحاد ملی در برابر آنان و از سوی دیگر، به خاطر این که به حکومت خود جنبه روحانی و تقدس و مشروعیت ببخشند، خود را از تبار ائمه اطهار معرفی کرده و سپس به رونق مقابر امامان و فرزندان آنها و یا افراد دیگری که به هر جهت در ارتباط با مذهب تشیع بودند، در جهت اجرای سیاست‌های خود اقدام نموده و توانسته بودند از یک مقبولیت عمومی برخوردار گردند. آن گونه که از مطالعه مدارک و شواهد مکتوب بویژه سفرنامه‌ها و متون تاریخی حاصل می‌گردد، در دوره صفوی با توجه به انتقال اموات از نقاط مختلف ایران به شهر مشهد و سپس دفن آنان در کنار حرم مطهر امام رضا (ع) که به «شهر قبرستان‌ها» معروف شده بود، می‌بایست تعداد مقابر بیشتری از نمونه‌های موجود، در سطح شهر مشهد بوده باشد. در هر حال، مطالعه تعداد باقی مانده مقابر به‌عنوان ماده خام مطالعاتی به‌خوبی می‌تواند نتایج ارزنده‌ای را در زمینه چگونگی ایجاد این دسته از ابنیه، اعم از موقعیت مکانی در بافت شهری، وضعیت طراحی بنا، فضا سازی و تزئینات وابسته به معماری آنها و تغییر و تحولات انجام شده در آن در مقایسه با دوره‌های قبل، در اختیار گذارد.

با توجه به اهمیت موضوع، آرامگاه‌های مذهبی غیربرجی و هم‌چنین شناخت دقیق مراحل تکوین و شکل‌گیری آنها، مطالعه و بررسی آرامگاه مذهبی دوره صفوی بویژه بنای تاریخی گنبدسبز که در خارج از مجموعه بناهای حرم مطهر امام رضا (ع) قرار

دارند، می‌تواند اطلاعات ارزشمندی را در جهت شناخت و چگونگی تحول آنها ارائه دهد. از سویی دیگر، با توجه به این‌که بررسی‌ها و پژوهش‌هایی مختصر و ناکافی پیرامون این‌گونه آثار معماری انجام گرفته که اغلب جنبه توصیفی داشته و کمتر به نکات تحلیلی و سیر تحول تاریخی- مذهبی و معماری آنها پرداخته است. از این‌رو، این موضوع نگارندگان را به بررسی و تحقیق پیرامون بنای تدفینی مذکور رهنمون ساخت تا زمینه پاسخگویی به سؤالات زیر را فراهم سازند:

- ۱-۱- مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری بنای گنبدسبز کدام است؟
- ۱-۲- تاریخ دقیق ساخت بنای مذکور و هویت اصلی مدفون در آن، چه کسی است؟
- ۱-۳- با بررسی وجوه اشتراک و وجوه افتراق در بنای گنبدسبز با نمونه‌های مشابه، از گذشته چه تأثیراتی پذیرفته و در زمان خود و پس از آن چه تأثیراتی برجای گذاشته است؟

۱- روش پژوهش

از آنجا که هدف از پژوهش حاضر، شناخت و بررسی تاریخ شکل‌گیری و روند تحول بنای گنبدسبز می‌باشد، روش پژوهش منطبق بر روش‌های توصیفی- تحلیلی و روش تحلیل تاریخی به صورت مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای مبتنی بر بررسی منابع مکتوب و مطالعات میدانی است.

۲- موقعیت مکانی

بنای موسوم به گنبدسبز که به جهت پوشش گنبد با کاشی‌های نره فیروزه‌ای‌رنگ به این نام شهرت یافته، در مرکز شهر مشهد، در امتداد خیابان آخوند خراسانی (خاکی سابق) و در منتهی‌الیه ضلع شرقی میدانی به همین نام واقع شده است (تصویر ۱). این بنا قبل از احداث خیابان‌های اطراف و ساخت و سازهای جدید تا حدود سال ۱۳۱۶ شمسی در داخل باغی قرار گرفته بود و گورستان معروف به میرهما (میرهوا) در مجاورت آن قرار داشته است. در حال حاضر هیچ‌گونه اثری از قبرستان و محوطه باغ باقی نمانده و تا مدتی این بنا به عنوان خانقاه و محل تجمع درویشان مورد استفاده قرار می‌گرفته است (مقری، ۱۳۵۹: ۲۳؛ بقیعی، ۱۳۷۳: ۱۸۳). بنای گنبدسبز به شماره

۳/۱۳۷۰ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

تصویر (۱) مشهد ۱- حرم امام رضا (ع) ۲- گنبد سبز (Google earth: 2017)

۳- پیشینه و هویت تاریخی بنا

بنای گنبدسبز دارای چند کتیبه با مضامین مذهبی، تاریخی و ادبی می‌باشد که از میان آنها تنها دو کتیبه دارای مضمون تاریخی است. به استناد کتیبه نوشته شده بر روی یک لوحه سنگی شکسته قدیمی که در حال حاضر اثری از آن موجود نمی‌باشد و تعلق آن به بنا مشکوک به نظر می‌رسد، این بنا به‌عنوان مدفن «شیخ مؤمن»^۱ معرفی شده است که در این خصوص توسط محققان و صاحب نظران اظهار نظرهای متفاوتی صورت گرفته است. در واقع، چنین می‌توان بیان نمود که هویت واقعی شخص و یا اشخاص مدفون، در حاله‌ای از ابهام باقی مانده و صرفاً بر اثر حدس و گمان‌هایی، نظراتی چند مطرح شده است. با توجه به این که همگی شخصیت‌های مورد نظر که مدفن بنا به آنها نسبت داده شده، بر اساس منابع و متون تاریخی در دوره صفویه متولد و یا وفات

۱. این افراد عبارتند از: میرمحمد مؤمن بن شرف‌الدین علی حسینی استرآبادی، محمد مؤمن بن دوست محمد الحسینی استرآبادی، مولانا محمد مؤمن بن شاه قاسم سبزواری، شیخ محمدعلی مؤذن خراسانی، محمد مؤمن بن میرزا محمد زمان تنکابنی، شیخ محمد مؤمن دستجردی و شیخ محمد مؤمن مشهدی (شاملو، ۱۳۷۴: ۱۸۴-۱۸۳).

یافته‌اند، بر این ابهامات افزوده است. لذا با توجه به مستندات موجود هر کدام از افراد مطرح شده و یا تاریخ فوت آنها با بنای مذکور، همخوانی ندارد و یا این که در خارج از ایران عصر صفوی و یا مشهد فوت نموده و در همان مکان به خاک سپرده شده‌اند. لذا با توجه به برخی از منابع تاریخی (تقی‌زاده، ۱۳۷۲: ۱۰۰۵؛ مقدادی اصفهانی، ۱۳۷۵: ۲۴-۵) و لوحه سنگی کتیبه‌دار منتسب به بنای گنبدسبز و تاریخ ۱۰۵۸ ق. موجود در کتیبه داخلی بنا، تعلق بنا به‌عنوان مدفن شیخ محمد مؤمن مشهدی که عالم و عارفی برجسته و صاحب کرامات قرن یازدهم هجری بوده، بیش از سایرین به نظر می‌رسد. قدیمی‌ترین تاریخ‌های مکتوب مربوط به این بنا متعلق به سال‌های ۱۰۳۶ و ۱۰۵۸ ق. می‌باشد. تاریخ ۱۰۳۶ ق. که با حروف ابجد بر روی لوحه سنگی فوق نوشته شده است، باید متذکر شده هر چند که در این رابطه، تاریخ ۱۰۹۱ ق. نیز مورد نظر می‌باشد. به این صورت با در نظر گرفتن این مصرع «بیت معمور قلب مؤمن دان» که در انتهای لوحه سنگی نوشته شده، چنانچه کلمه «دان» را به هنگام احتساب در نظر نیاوریم، تاریخی که به‌دست خواهد آمد سال ۱۰۳۶ ق. و در غیر این صورت سال ۱۰۹۱ ق. را به‌دست خواهد داد که احتمال داده می‌شود، مورد اول صحیح‌تر باشد. تاریخ مکتوب دیگر موجود مربوط به کتیبه نوشته شده در زیر گنبد درونی بناست که دارای تاریخ ۱۰۵۸ ق. است. بنابراین با توجه به تواریخ موجود ۱۰۳۶ ق. و ۱۰۵۸ ق.، این بنا در زمان شاه‌عباس اول صفوی بنا گردیده و در زمان شاه‌عباس دوم بعضی از تزئینات، از جمله کتیبه زیر گنبد درونی بنا به آن افزوده و بنا تکمیل گردیده است.

۴- پیشینه پژوهش

بنای گنبدسبز تاکنون موضوع اصلی یک تکنگاری جدی نبوده و بیشتر در حد توصیف کلی و یا اشاره باقی مانده است. اولین بار خانیکوف (۱۳۷۵: ۱۱۸) در سفرنامه خود آن را متعلق به درویشی دانسته که در سال ۹۰۴ ق. در گذشته است. اعتمادالسلطنه (۱۳۶۲: ۳۳۳) نیز در اثر ارزشمند خود مطلع‌الشمس به دفن درویشی در این بنا اشاره نموده است. دیگر محققین معاصر چون ریاضی (۱۳۳۴: ۱۷۳-۱۷۴) در کتاب راهنمای مشهد

به توصیف کلی بنا پرداخته است. تقی زاده طوسی (۲۵۳۵: ۶۳-۶۴) نیز در اثر خویش به نام *خراسان* به شرح مختصری در مورد ویژگی‌های معماری بنا می‌پردازد. کبیری (۱۳۲۶: ۴۴-۴۹) نیز در مقاله خود که در مجله فرهنگ خراسان منتشر گردید، اطلاعاتی مختصر در مورد معماری و وضعیت موجود بنا به دست می‌دهد. علمی (۱۳۳۶: ۵۷-۶۱) در مقاله‌ای که به‌طور ویژه به بنای گنبدسبز اختصاص داده است، شرح مبسوطی از بنا و شخصیت مدفون در آن ارائه نموده است که خالی از اشکال نمی‌باشد. مشکوتی (۱۳۴۹: ۱۰۴) هم از ثبت ملی بنا در فهرست آثار تاریخی کشور، اطلاعاتی در اختیار ما قرار می‌دهد. قصابیان (۱۳۷۷: ۲۸-۲۹) نیز همانند سایر محققین به شخصیت مدفون در مقبره و سال ساخت بنا با توجه به سال تاریخی مرقوم شده در کتیبه لوحه سنگی آن پرداخته است. همچنین گزارش مختصر گمانه‌زنی صورت گرفته توسط واحد پژوهشی اداره کل میراث فرهنگی خراسان که در سال ۱۳۷۶ صورت گرفت، منجر به کشف دو سردابه در کف بنا گردید.

۵- توصیف کلی بنا

ساختمان بنای گنبدسبز از نوع مقابر غیر برجی بر نقشه هشت‌ضلعی خارجی و چهارضلعی داخلی و دارای گنبد دوپوش گسسته با گنبد پیازی شکل بیرونی و گنبد نیم‌کروی داخلی به ارتفاع ۱۴/۵ متر بنا گردیده است. به‌طور کلی نمای خارجی مقبره از دو بخش بدنه و گنبد و در داخل از سردابه، بدنه و گنبد تشکیل می‌گردد. گنبد خانه مربع‌شکل مرکزی دارای چهار ایوان محوری در چهار جهت می‌باشد. در قسمت غربی ایوان جنوبی، پلکانی قرار دارد که از آن به پشت بام بنا منتهی می‌گردد. در جرزهای طرفین ایوان‌ها غرفه‌های کوچکی در دو طبقه بنا گردیده‌اند (تصویر ۲). تزئینات بنا بیشتر شامل کاشی‌کاری، نقاشی روی گچ، رسمی‌بندی و کتیبه‌ها می‌باشند.

تصویر ۲) گنبدسبز، نمای بیرونی (نگارندگان)

۶- توصیف معماری

بنای گنبدسبز از بیرون دارای نقشه‌ای هشت‌ضلعی که چهار ضلع بزرگ آن به طول ۱۲/۵ متر و چهار ضلع کوچک به طول ۲/۵ متر می‌باشد. اتاق مقبره با نقشه مربع و اندازه هر ضلع آن ۶/۵ متر می‌باشد و در چهار طرف توسط چهار درگاهی به ایوان‌ها ارتباط پیدا می‌کند. در قسمت خارجی بنا، اضلاع بزرگ دارای ایوان‌های وسیع با دهانه‌ای در حدود ۴/۲۰ متر و از عمق ۲/۸۰ متر برخوردارند. در طرفین هر کدام از این ایوان‌ها طاق‌نمایی قرار گرفته است. در اضلاع کوچک‌تر نمای خارجی، طاق‌نمایی در دو طبقه به‌وجود آمده است.

به جهت کاستن از حجم جرزهای بنا، در چهار جبهه، غرفه‌های دو طبقه‌ای را احداث نموده‌اند که راه دسترسی به آنها از طریق ایوان‌ها امکان‌پذیر می‌باشد. ابعاد اتاق‌های مربع شکل طبقه اول نسبت به غرفه‌های طبقه همکف کوچک‌تر می‌باشند. محل سنگ قبر جدید بنا بیشتر متمایل به گوشه جنوب غربی است (طرح ۱ و ۲).

طرح ۲) گنبدسبز - نما و مقطع
(اداره کل میراث ...، ۱۳۷۶)

طرح ۱) گنبدسبز - پلان
(اداره کل میراث ...، ۱۳۷۶)

۷-۱- نماها و تزئینات بیرونی

جبهه شمالی بدنه به طول ۱۲/۵ متر و ارتفاع ۶/۸۰ متر می‌باشد. نمای این جبهه با یک ایوان مرکزی و دو طاق‌نمای عمودی در طرفین آن به سه بخش تقسیم می‌شود. قرینه‌سازی که همواره مورد نظر مهندسیین و معماران ایرانی بوده در اجزای ساختمانی و نمای آن رعایت گردیده است.

عرض دهانه و عمق ایوان به ترتیب ۴/۲۰ و ۲/۸۰ متر و ارتفاع ایوان از سطح زمین تا محل رخبام^۱ بنا ۶/۸۰ متر و تا محل قوس چنانگی ۶ متر می‌باشد. کف ایوان هم با سنگ‌های سفیدرنگ مفروش گردیده است. ورود به داخل بنا در حال حاضر از طریق درگاهی که در مرکز اسپر^۲ ایوان قرار دارد، صورت می‌پذیرد. در قسمت فوقانی مدخل ورودی یک پنجره نورگیر مشبک چوبی با قوس چنانگی تعبیه گردیده است. در جرزهای طرفین داخل ایوان، غرفه‌های کوچکی در دو طبقه ایجاد گردیده‌اند که ورودی غرفه‌های طبقه همکف در داخل ایوان قرار دارند. در بخش فوقانی این ورودی‌ها، پنجره‌های چوبی غرفه‌های طبقه اول تعبیه گردیده که بخشی از روشنایی داخل آنها را تأمین می‌نماید.

۱. پیش آمدگی لبه بام، حاشیه واقع در بالاترین قسمت نمای اصلی و لبه بام (فلاح فر: ۱۳۷۹: ۱۰۸).
۲. دیواری است که تنها طاق بدان تکیه دارد و باربر نیست. دیوار جدا کننده و غیر باربر (فلاح فر، ۱۳۷۹: ۲۴).

پوشش ایوان به کمک فیلیپوش‌ها^۱ در زوایا به صورت نیم‌گنبد اجرا شده است. از قسمت فوقانی ازاره^۲ سنگی نمای داخلی ایوان تا زیرسقف با گچ سفیدکاری گردیده و سپس ناحیه سقف تا روی فیلیپوش‌ها را تزئینات رسمی‌بندی و نیم‌شمسه دربر گرفته‌اند. در نمای بیرونی جبهه مذکور طاق‌نماهای طرفین ایوان با قوس جناغی در داخل یک قاب مستطیلی قرار گرفته‌اند. نمای این طاق‌نماها به دو بخش تقسیم می‌گردند. بخش اول که شامل ازاره سنگی سفیدرنگ است و بخش دوم در برگیرنده تزئینات کاشی‌کاری و آجرکاری است.

بخش‌بندی سطوح قابل تزئین به کمک عناصر معماری و با استفاده از طاق و طاق‌نما، ایجاد سایه‌روشن با برآمدگی‌ها و فرورفتگی‌ها و تزئینات کاشی‌کاری و آجری، نمای بیرونی را از حالت یکنواختی خارج ساخته و بر جنبه بصری بنا افزوده است. مهم‌ترین تزئینات به کار رفته در نمای جبهه مذکور را کاشی‌کاری از نوع معرق و تلفیق آجر و کاشی به خود اختصاص می‌دهند. نقوش به کار رفته در کاشی‌کاری را بن‌مایه‌های گیاهی از نوع اسلیمی و ختایی^۳ و نقوش هندسی به شکل گره شامل می‌شود. سطوح تزئین شده را لچکی‌های ایوان و طاق‌نماها، اسپر مرکزی طاق‌نماها و قاب‌های پیرامون آن دربر می‌گیرند.

سطوح دیواره انتهایی طاق‌نماهای طرفین ایوان مرکزی با استفاده از کاشی معرق و آجر با انواع نقوش هندسی به شکل گره تزئین گردیده به‌طوری که در داخل هر شمشه، شمشه کوچک‌تری با کاشی معرق الوان، مزین شده است. خطوط مستقیم و شکسته گره از باریکه کاشی‌های لاجوردی بر زمینه آجری نخودی‌رنگ جلوه بیشتری یافته‌اند. در قسمت تحتانی این نقوش گره، در داخل قابی جداگانه، کاشی‌کاری به شیوه تلفیق کاشی و آجر به کار رفته است. نقوش این تزئینات کاشی‌کاری به شکل خطوط هندسی زیگزاگی می‌باشد. فواصل عمودی و افقی بندهای آجری را با باریکه

۱. یکی از معروف‌ترین شیوه‌های گوشه‌سازی، طاقی که از گوشه آغاز می‌شود و هرچه پیش‌تر می‌آید بازتر می‌شود (همان: ۱۶۰).

۲. قسمتی از پایین دیوار در داخل و خارج ساختمان بنا که بوسیله سنگ و کاشی و غیره تا ارتفاع حدود یک متر پوشیده و تزئین شود (همان: ۲۴).

۳. از طرح‌های متداول تزئینی، ترکیب نقوش گل و بوته پیچ در پیچ (همان: ۲۶).

کاشی‌های فیروزه‌ای رنگ بندکشی نموده‌اند. رنگ‌هایی که در تزئینات کاشی‌کاری این جبهه (شمالی) استفاده گردیده بیشتر آبی، سفید، سبز، لاجوردی و تغاری می‌باشند. جبهه جنوبی بنا هم، از نظر ساختمانی و از نظر تزئینات، کاملاً شبیه جبهه شمالی می‌باشد. بخشی از تزئینات کاشی‌کاری قاب مستطیل‌شکل افقی در سمت چپ نمای فوقانی ریخته است (تصویر ۲).

جبهه شرقی بنا نیز کاملاً مثل سایر جبهه‌های دیگر بنا می‌باشد، با این تفاوت که در نمای داخلی ایوان در قسمت فوقانی ورودی‌های غرفه‌های تحتانی طرفین ایوان، هیچ‌گونه پنجره و نورگیری وجود ندارد. تفاوت دیگر این که در ناحیه فیلیپوش‌ها تزئینات مقرنس گچی به کار رفته‌اند. این تزئینات که تنها در این ایوان از ایوان‌های چهارگانه به کار رفته، شاید گویای این امر باشد که احتمالاً ایوان مذکور مقابل سردر ورودی باغی بوده است که بنا قبلاً در میان آن قرار داشته و نقش ایوان اصلی را ایفاء می‌کرده است. نمای جبهه غربی بنا قرینه و شبیه به جبهه شرقی می‌باشد. پایه‌های طرفین ایوان در نمای بیرونی کمی رانش پیدا کرده و تزئینات کاشی‌کاری آن از قسمت زیر طبله شده است. در اضلاع کوچک‌تر نمای بیرونی بنای هشت‌ضلعی، طاق‌نمایی در دو طبقه قرار گرفته‌اند. در واقع، یک چرخش دید در نمای بیرونی بوجود آورده‌اند، چرخشی که از برش زوایای قائمه مربع‌شکل گرفته و بر جنبه تزئینی بنا افزوده‌اند. گذشته از جنبه تزئینی، این موارد باعث گردیده از حجم چرخ‌ها در گوشه‌ها نیز کاسته گردد.

طاق‌نمای شمال غربی در دو طبقه در داخل یک قاب مستطیل‌شکل آجری به عرض ۲/۵ و ارتفاع ۶ متر که حدود ۲۰ سانتی‌متر نسبت به پایه جبهه‌های شمالی و غربی عقب‌تر قرار گرفته، واقع شده‌اند. این طاق‌نما هر کدام ۱/۵ متر عرض، ۳ متر ارتفاع و حدود یک متر عمق دارند. پوشش آنها همانند پوشش ایوان‌ها به صورت نیم‌گنبد اجرا گردیده است.

نمای داخلی هر کدام از این طاق‌نماها توسط یک ردیف آجر به دو بخش تقسیم می‌گردد. ازاره طاق‌نمای طبقه همکف بر خلاف ازاره طاق‌نمای طبقه اول که دارای

کاشی کاری با اشکال هندسی از نوع شطرنجی و چلیپائی^۱ است با سنگ مرمر سفیدرنگ مزین گردیده است. بخش دوم که نمای زیر سقف طاق نماها را شامل می‌شود، با تقسیم سطوح به وسیله باریکه کاشی‌های برجسته سفید و لاجوردی‌رنگ، قابچه‌ها، تزئینات رسمی و نیم‌شمسه‌هایی به وجود آمده‌اند (تصویر ۳). سطوح داخلی هر کدام از این اشکال تزئینی مذکور را با کاشی‌های معرق الوان با نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی مجدداً تزئین شده است. کاشی‌های معرق منقوش در طاق‌نمای تحتانی بر روی یک زمینه آجری به کار رفته‌اند.

تصویر ۳) گنبدسبز - طاق‌نماهای شمال غربی، نیم‌شمسه (نگارندگان)

در نمای بیرونی جهت تزئین پشت بغل طاق‌نماهای مذکور نیز از کاشی‌های معرق الوان با نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی و گل‌های شاه‌عباسی سود جسته‌اند. نقوش به کار رفته در این قسمت‌ها مثل هم بوده ولی از لحاظ رنگ با یکدیگر تفاوت دارند. در نغول‌های^۲ مستطیل شکل فوقانی طاق‌نماهای طبقه همکف و طبقه اول آثاری از کتیبه‌های کاشی با خط کوفی گلداز با کاشی فیروزه‌ای و تغاری بر زمینه آبی و لاجوردی با مضمون «الملک لله و الحکم لله» به چشم می‌خورد (تصویر ۴).

۱. صلیبی شکل

۲. لوحی تزئینی که هم برای کم کردن بار و هم در نمای بنا و سطوح مجرد با اشکال مربع و مستطیل به کار می‌رود (فلاح فر، ۱۳۷۹: ۲۲۷).

تصویر (۴) گنبدسبز - کتیبه فوقانی طاق نمای شمال غربی (نگارندگان)

در نمای فوقانی طبقه اول و نزدیک به رخیام بنا، نغول مستطیل شکل مزین به کاشی‌های معرق الوان با نقوش گیاهی اسلیمی و گل‌های شاه‌عباسی به همراه نقوش ترنج بر زمینه‌ای لاجوردی به کار رفته است.

سایر طاق‌نماهای جنوب شرقی، شمال شرقی و جنوب غربی نیز از نظر شکل ساختمانی، نقوش و تزئینات به کار رفته کاملاً قرینه و شبیه طاق‌نماهای شمال غربی است، با این تفاوت که زمینه نقوش زیر سقف طاق‌نمای طبقه همکف زردرنگ و از جنس کاشی است (تصویر ۵).

تصویر (۵) گنبدسبز - طاق‌نما و تزئینات جنوب شرقی (نگارندگان)

۷-۲- نماها و تزئینات درونی

نمای داخل بنا سه بخش سردابه، بدنه و گنبد را تشکیل می‌دهد. اتاق مقبره با نقشه مربع و هر ضلع آن $۶/۵$ متر می‌باشد. در میان هر یک از اضلاع چهارگانه، طاق‌نماهایی با قوس مضاعف جناغی به ارتفاع تقریبی ۵ متر، عرض $۲/۸۰$ متر و نیم متر عمق وجود دارد (طرح ۲).

در هر کدام از اضلاع چهارگانه، ورودی‌های بنا تعبیه شده که در قسمت فوقانی آنها پنجره مشبک چوبی با قوس جناغی واقع گردیده است. ورودی‌ها و پنجره‌های فوقانی هر کدام با یک طاق‌نما احاطه گردیده است (تصویر ۶). این ورودی‌ها هر کدام از دو لنگه در چوبی با تزئینات هندسی گره تشکیل می‌گردند. طاق پنجره‌ها بر خلاف سردرها که مسطح می‌باشد، از نوع جناغی است (تصویر ۷).

تصویر ۶) گنبدسبز - نمای داخلی، جبهه جنوبی (نگارندگان)

تصویر ۷) گنبدسبز - درهای چوبی با تزئینات هندسی (نگارندگان)

کف سنگ‌فرش بنا که در گذشته با آجرهای شش‌گوشه مفروش گردیده بود، نسبت به مدخل‌های چهارگانه از یک اختلاف سطحی برخوردار بوده و پایین‌تر قرار گرفته است. ازاره‌ای از سنگ مرمر شیری‌رنگ به ارتفاع ۷۶ سانتی‌متر دور تا دور نمای داخلی را دربر گرفته است.

منطقه انتقالی داخلی، ساده و شکل گرفته است. به این صورت که با ایجاد چهار گوشواره در چهار زاویه بنا و عناصر قوسی طرفین آنها، منطقه انتقالی کثیرالاضلاعی پدید آمده که زمینه انتقال مربع پایه را به دایره گنبد تسهیل نموده است. این فیلیپوش‌ها در حجم مکعب پایه ایجاد شده و در واقع، منطقه متمایز که به‌عنوان یک طبقه مجزا مورد استفاده بوده، ایجاد نشده است که در این وضع دایره گنبد، شکل گرفته و گنبد نیم‌کروی را بر روی آن ایجاد کرده‌اند. کلیه سطوح داخلی بنا به استثنای ناحیه زیر فیلیپوش‌ها، زیر سقف و قاعده گنبد داخلی که دارای تزئینات نقاشی و کتیبه می‌باشد، با اندود گچ سفید گردیده است.

تزئینات نقاشی روی گچ در زیر گنبد داخلی و ناحیه فیلیپوش‌ها با نقوش گیاهی گل و برگ و گل‌های شاه‌عباسی می‌باشند. نقش شمسه زیر گنبد به همراه نقوش گیاهی آن از جنبه کاملاً تجربیدی برخوردار بوده و به‌تدریج که از رأس گنبد فاصله می‌گیرند بزرگ‌تر

گردیده تا این که با دایره‌ای تزئینی محدود می‌شوند. در ناحیه فیلیپوش‌ها نقوش گیاهی گل و بته‌ای در داخل شمسه به چشم می‌خورند. این نقوش در ناحیه هر چهار فیلیپوش، زوایای آن تکرار گردیده است. برای ترسیم این نقوش اکثراً از رنگ‌های قهوه‌ای تیره، اخراپی^۱ و آبی استفاده شده است.

۷-۲-۱- سردابه

در پی انجام عملیات گمانه‌زنی واحد پژوهشی اداره کل میراث فرهنگی خراسان (اداره کل میراث ...، ۱۳۷۶) در داخل آرامگاه به منظور پیدا کردن سرداب احتمالی و وضعیت آن نسبت به دیوارهای بنا که در سال ۱۳۷۶ شمسی آغاز گردید دو سرداب کوچک و بزرگ کشف گردید. جهت سردابه‌ها شرقی - غربی و وضعیت دو جسد داخل آنها در جهت قبله قرار گرفته بود (طرح ۱).

۷-۲-۲- گنبد و تزئینات وابسته

بر روی اتاق مقبره گنبدی دوپوش قرار دارد که گنبد بیرونی به صورت پیازی شکل و گنبد داخلی نیم‌کروی است (طرح ۲؛ تصویر ۲). گنبد خارجی بنا در سال ۱۳۳۵ شمسی توسط شهرداری وقت تخریب گردید و به جای آن گنبد جدید، جایگزین گنبد قدیمی گردید. گنبد خارجی بر فراز ساقه‌ای مدور به ارتفاع ۱۴/۵ متر تا کف آرامگاه، احداث گردیده است. گنبد خارجی و داخلی در محور یکدیگر و فاصله بین آن دو در حدود ۶/۵ متر می‌باشد. گنبد خارجی در بالای ساقه در زیر قاعده قوسی دارای انحراف کمی بوده و به این وسیله برآمدگی مختصری پیدا کرده است.

بار وارده از گنبد خارجی و داخلی در این بنا بر روی تکیه‌گاه‌های محدودی وارد می‌شود. گنبد خارجی بدون هیچ‌گونه پشت‌بند یا وسیله تقویت کناری دیگری، ساخته شده و ضخامت آن از قاعده به طرف تارک گنبد تغییر می‌کند. این تغییر ضخامت از لحاظ فنی برای افزایش استقامت و نیز سبکی گنبد ضروری به نظر می‌رسد. در پیرامون

۱. رنگ زرد مایل به قهوه‌ای

ساقه گنبد، سکوی کم ارتفاع هشت ضلعی - که آجرهای آن به صورت عمودی قرار گرفته - وجود دارد که ساقه و گنبد بیرونی بر روی آن برپا شده‌اند. زمینه ایجاد برپایی گنبد داخلی و خارجی توسط گوشواره‌هایی که اتاق مربع را از حالت چهارگوش به چند ضلعی و سپس به دایره تبدیل کرد، فراهم شده است.

فضای خالی بین ساختمان دو گنبد از نمای دیگری برخوردار گشته است، بدین گونه که در فواصل منظم از جرزهایی که در گنبدهای دوپوسته گسسته، باعث اتصال دوپوسته به یکدیگر می‌گردد، استفاده شده است که در اصطلاح معماری از آنها به عنوان خشخاشی یاد می‌گردد (طرح ۲). از این گونه خشخاشی‌ها که از روی منطقه انتقالی شروع و تا تارک گنبد ادامه پیدا می‌کند، همانند آرامگاه خواجه ربیع و پیر پالاندوز در مشهد به تعداد هشت نمونه در فضای بین دو گنبد داخلی و خارجی به کار رفته است. عملکرد این عناصر علاوه بر اتصال دوپوسته گنبد به یکدیگر، باعث تقویت ساقه و پوسته گنبد خارجی گردیده است. جهت استحکام هر چه بیشتر، آنها را با مفتول‌های فلزی و تیرهای چوبی به یکدیگر کلافبندی کرده‌اند.

شیوه آجرچینی گنبد به صورت حلقه‌وار و رگ‌چین می‌باشد. جهت ورود به فضای مابین دو گنبد از طریق دریچه‌ای که در بدنه شمالی ساقه گنبد تعبیه گردیده، امکان پذیر می‌باشد. روشنایی فضای بین دوپوسته توسط دریچه فوق‌الذکر و روزنه نزدیک به رأس گنبد تأمین می‌گردد. تزئینات گنبد شامل کتیبه‌ای از کاشی در ساقه گنبد و کاشی کاری فیروزه‌ای بر روی پوسته بیرونی می‌باشد. بدین ترتیب ساقه (گریو) گنبد دارای سه بخش تزئینی است:

بخش اول: در بخش تحتانی مجموعه‌ای اشکال هندسی از تلفیق کاشی فیروزه‌ای و سفید دیده می‌شود.

بخش دوم: دارای کتیبه پرپهنا و زیبایی مشتمل بر آیه ۲۶ سوره آل عمران از کاشی لاجوردی و سفید در متن کاشی فیروزه‌ای می‌باشد. مقداری از کتیبه کاشی این بخش ریخته و کتیبه را ناقص کرده است.

بخش سوم: در این بخش تزئینات هندسی هفت و هشت (زیگزاگ) از کاشی زرد و آبی

در متن کاشی فیروزه‌های جلب توجه می‌کند (تصویر ۸).

تصویر ۸) گنبد سبز - ساقه (گریو) و تزئینات کاشی‌کاری (نگارندگان)

۷-۲-۳- غرفه‌ها و پلکان‌ها

در درون جرزهای چهارگانه بنا، فضاهایی تعبیه شده که علاوه بر کاهش حجم، باعث سبکی و ازدیاد مقاومت جرزها نیز گردیده است. بخشی از این فضاهای خالی را، غرفه‌های کوچک دو طبقه موجود در طرفین ایوان‌ها به خود اختصاص داده‌اند (طرح ۱). در طبقه همکف، هفت غرفه وجود دارد که از طریق غرفه‌های تحتانی در ضلع شمالی ایوان شرقی و غربی و غرفه تحتانی ضلع شرقی ایوان جنوبی، امکان دسترسی به غرفه‌های طبقه اول به وسیله پلکان‌هایی وجود دارد. این فضاها از داخل با نقشه مربع است و پوشش آنها بیشتر از نوع طاق گهواره‌ای می‌باشد. کف غرفه‌ها آجر فرش و نسبت به کف ایوان‌های چهارگانه، در جهات اصلی از اختلاف سطح برخوردارند. در اضلاع جانبی غرفه‌ها، طاقچه‌هایی تعبیه شده و در مرمت‌های اخیر تمامی سطوح بدنه و زیر سقف را با گچ سفید نموده‌اند.

حجره‌های طبقه اول که بر روی نمونه‌های تحتانی، بنا گردیده‌اند پوشش آنها همانند غرفه‌های تحتانی و از نوع گهواره‌ای است. روشنایی داخل آنها از طریق پنجره‌های

موجود تعبیه شده در جرزهای طرفین ایوانها، تأمین می‌گردد. در مجموع، چهار دستگاه پلکان در میان جرزهای بنا ایجاد شده که سه دستگاه آن در انتهای غرفه‌های تحتانی ضلع شمالی ایوان شرقی و غربی و ضلع شرقی ایوان جنوبی، ارتباط مابین غرفه‌های طبقه همکف و طبقه اول را میسر می‌سازند. پله‌ها قبلاً آجری بوده ولی در تعمیرات بعدی پله‌های سنگی جایگزین شده‌اند. پلکان اصلی، که پل ارتباطی به پشت بام بنا است در میان جرز سمت چپ ایوان جنوبی قرار گرفته و بخشی از آن، آجری و بقیه چوبی می‌باشد.

۷-۲-۴- کتیبه‌ها

کتیبه‌های موجود در بنا از لحاظ موضوع، در دو گروه مذهبی و ادبی جای می‌گیرند که عبارتند از:

۷-۲-۴-۱- کتیبه‌های مذهبی و تاریخی

کتیبه اول: در زیر گنبد داخلی در محل شروع پاکار گنبد، کتیبه‌ای عربی با خط ثلث با رنگ قهوه‌ای بر زمینه‌ای از گچ نوشته شده است. مضمون کتیبه شامل صلوات بر چهارده معصوم، حدیثی از پیامبر در مورد اهمیت توبه مؤمن و بشارت او به بهشت و زیارت قبر او توسط فرشتگان ایزدی و در پایان، نام هنرمند خوشنویس حسین بن محمد المشهدی و تاریخ نگارش آن ۱۰۵۸ ق. آمده است. متأسفانه قسمت‌هایی از حدیث مربوط به پیامبر در این کتیبه، زایل گردیده است (تصویر ۹).

تصویر ۹) گنبدسبز - نمای داخلی، کتیبه منطقه انتقالی، هنرمند خوشنویس و ماده تاریخی ۱۰۵۸ ق.

(نگارندگان)

متن کتیبه: «اللهم صل على محمد المصطفى و على المرتضى و فاطمه البتول السبطین و الحسن و الحسين و صل على زين العابدين و على محمد الباقر و الجعفر الصادق و موسى الكاظم و على الرضا و محمد تقی و على النقی الزکی و على الحسن العسکری و صل على حجه القائم المنتظر المهدي صلوات الله عليه و عليهم الطيبين الطاهرين المعصومين من آل يس. قال النبي صلى الله عليه و آله [أو سلم: الْمُؤْمِنُ إِذَا تَابَ وَ نَدِمَ فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْهِ] فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ أَلْفَ بَابٍ مِنَ الرَّحْمَةِ وَ يُصْبِحُ وَ يُمْسِي عَلَى رِضَا اللَّهِ وَ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ رُكْعَةٍ يُصَلِّيهَا مِنَ التَّطَوُّعِ عِبَادَةَ سَنَةٍ وَ أَعْطَاهُ بِكُلِّ آيَةٍ يَفْرُؤُهَا نُورًا عَلَى الصَّرَاطِ وَ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ يَوْمٍ وَ لَيْلَةٍ ثَوَابَ نَبِيِّ وَ لَهُ بِكُلِّ حَرْفٍ مِنَ اسْتِغْفَارِهِ وَ تَسْبِيحِهِ ثَوَابَ حَجَّةٍ وَ عُمْرَةٍ وَ بِكُلِّ آيَةٍ فِي الْقُرْآنِ مَدِينَةٌ وَ نُورٌ لِلَّهِ قَبْرَهُ وَ بَيْضٌ وَجْهَهُ وَ لَهُ بِكُلِّ شَعْرَةٍ عَلَى بَدَنِهِ نُورٌ وَ كَأَنَّمَا تَصَدَّقَ بِوِزْنِهِ ذَهَبًا وَ كَأَنَّمَا أَعْتَقَ بِعَدَدِ كُلِّ نَجْمٍ رَقَبَةً وَ لَا يُصِيبُهُ شِدَّةُ الْقِيَامَةِ وَ يُؤْنَسُ فِي قَبْرِهِ وَ وَجَدَ قَبْرَهُ رَوْضَةً مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ وَ زَارَ قَبْرَهُ كُلَّ يَوْمٍ أَلْفَ مَلَكٍ يُؤْنَسُهُ فِي قَبْرِهِ وَ حُشِرَ فِي قَبْرِهِ وَ عَلَيْهِ سَبْعُونَ حُلَّةً وَ عَلَى رَأْسِهِ تَاجٌ مِنَ الرَّحْمَةِ وَ يَكُونُ تَحْتَ ظِلِّ الْعَرْشِ مَعَ التَّبَيِّينِ وَ الشَّهَدَاءِ وَ يَأْكُلُ وَ يَشْرَبُ حَتَّى يَفْرُغَ اللَّهُ مِنَ الْخَلْقِ ثُمَّ يُوجِّهُهُ إِلَى الْجَنَّةِ. نمقه حسين بن محمد المشهدي عنایت الله ۱۰۵۸ [هجری قمری]».

ترجمه: «فرمود رسول خدا (ص) که مؤمن چون توبه کند و پشیمان شود، بگشاید خدا بر وی در دنیا و آخرت هزار در از رحمت و صباح کند و شام کند بر رضای خدا و بنویسد خدا از برای او به هر رکعت نماز نافله که می کند عبادت یکساله و بدهد او را خدا به هر آیه که می خواند آن را نوری بر صراط و بنویسد از برای او هر روز و شب ثواب پیغمبری و او را است به هر حرفی از استغفار و تسبیح ثواب حج و عمره و به هر آیه از قرآن شهری و نورانی گرداند خدا قبر او را و سفید گرداند روی او را و او را است به هر موی که بر بدن او است نوری و چنان باشد که تصدق کرده است به وزن خود طلا و آزاد کرده به عدد هر ستاره بنده و نرسد او را سختی قیامت و مونسى باشد او را در قبر او و یافت شود در قبر او روضه از روضه‌های بهشت و زیارت کند قبر او را هر روز هزار فرشته که مونس باشد او را در قبر او و محشور شود در قبر خود و بر وی باشد هفتاد

حله و بر سر او تاجی از رحمت و باشد زیر سایه عرش با پیغمبران و شهیدان و می خورد و می آشامد تا آن که فارغ شود خدا از حسنات خلائق پس می فرستد او را به بهشت» (شعیری، ۱۳۸۸ق: ۱۵۹).

کتیبه دوم: عبارت از آیه ۲۶ سوره آل عمران که در بخش میانی ساقه گنبد در نمای خارجی از جنس کاشی سفید و لاجوردی در متن کاشی فیروزه‌ای اجرا گردیده است (تصویر ۸).

متن کتیبه: «قل اللهم مالک الملک تؤتی الملک من تشاء و تنزع الملک ممن تشاء و تعز من تشاء و تذلل من تشاء [بیدک الخ] یر ائک علی کل شی قدیر صدق الله». ترجمه: «بگو (ای پیغمبر): بار خدایا، ای پادشاه ملک هستی، تو هر که را خواهی ملک و سلطنت بخشی و از هر که خواهی ملک و سلطنت بازگیری، و هر که را خواهی عزت دهی و هر که را خواهی خوار گردانی، هر خیر و نیکویی به دست توست و تنها تو بر هر چیز توانایی»

کتیبه سوم: در قسمت فوقانی هر یک از طاق‌نماهای منطبق نمای بیرونی بنا، در قاب‌هایی مستطیل‌شکل عبارت «الملک لله الحکم لله» به خط کوفی گلدان با کاشی به رنگ فیروزه‌ای و تغاری بر زمینه لاجوردی نوشته شده است (تصویر ۴).

۷-۲-۴-۲- کتیبه‌های ادبی و تاریخی

بر روی لوحه سنگی که به این بنا نسبت می‌دهند، ابیاتی به خط نستعلیق به چشم می‌خورد. قسمت سمت راست این لوحه سنگی شکسته شده و تنها مصرع‌های سمت چپ قابل خواندن می‌باشد. این لوحه سنگی که قبلاً در این بنا وجود داشته در حال حاضر مفقود گردیده و اطلاعی از آن در دست نیست.

* * * حدالله بنی الله له الله فی الجنه

* * * یران شهریار که چاکرین باشند

* * * شیخ مؤمن آن مقتدای اهل زمان

* * * و خاندان از برای نماز و ذکر و دعا

* * * ت منما سعی در چرایی آن

سال اتمام این خجسته بنا   * * * * * ان
 بیت معمور قلب مؤمن دان   * * * * *

با توجه به ماده تاریخی که در مصرع آخر - بیت معمور قلب مؤمن دان - آمده، مشخص می‌گردد که ساخت بنای گنبدسبز در سال ۱۰۳۶ ق. به اتمام رسیده است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰) گنبدسبز - لوحه سنگی (اداره کل میراث ... ۱۳۷۶)

نتیجه

در پاسخ به سؤال اول چنین می‌توان گفت که با رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران عصر صفوی و به دلایل سیاسی و مذهبی توجه خاصی در زمان شاه‌عباس اول و برخی از سلاطین بعدی نسبت به شهر مشهد معطوف گردید. علاقه شیعیان بویژه عرفا، علمای

دینی و شخصیت‌های مذهبی به اقامت در این شهر و سپس تدفین در جوار حرم امام رضا (ع) زمینه ایجاد و گسترش ابنیه مختلف مذهبی از جمله مقبره گنبدسبز را فراهم نمود.

پاسخ به سؤال دوم این که هر چند هویت واقعی شخص یا اشخاص مدفون در بنای گنبدسبز با توجه به دو سردابه موجود در زیر طبقه همکف بنا، به‌درستی مشخص نگردیده و نام "شیخ مؤمن" هم بر لوحه سنگی نامطمئن به‌نظر می‌رسد، ولی با فرض صحت این مسأله و در نظر گرفتن دو تاریخ ۱۰۳۶ق. بر روی لوحه سنگی و ۱۰۵۸ق. در کتیبه زیر گنبد داخلی بنا، از بین اشخاصی که این بنا به‌عنوان مدفن آنها نسبت داده می‌شود "شیخ محمد مؤمن مشهدی" از علمای شیعه سده دهم و یازدهم هجری مطمئن‌تر به‌نظر می‌رسد. افتخار شاگردی شیخ بهائی نزد شیخ محمد مؤمن و زیارت شیخ بهائی از آرامگاه استاد خویش به هنگام مراجعت به مشهد، این فرضیه را که بنای مذکور همانند آرامگاه خواجه ربیع در مشهد به تشویق شیخ بهائی احداث شده، تقویت می‌نماید. بنابراین با استناد به تواریخ مذکور، ساخت بنا در زمان شاه‌عباس اول در تاریخ ۱۰۳۶ق. به اتمام رسید و در زمان شاه‌عباس دوم در تاریخ ۱۰۵۸ق.، بخشی از تزئینات از جمله کتیبه زیر گنبد داخلی به بنا افزوده شده است.

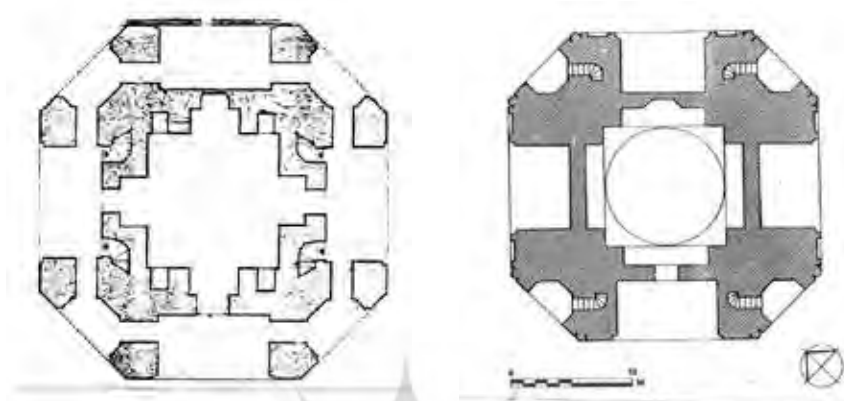
نهایتاً پاسخ به آخرین سؤال، این چنین می‌توان بیان نمود که شباهت موجود در نقشه، عناصر ساختمانی، نما و تزئینات به‌کار رفته در این مقابر با نمونه‌های موجود در ایران فعلی و مناطق همجوار، مانند آسیای مرکزی، افغانستان و هند (طرح‌های ۳ تا ۸) تأثیر و تأثرات آشکار آنها را روشن می‌سازد (زارعی، ۱۳۸۱: ۲۰۳-۲۰۴). با مقایسه این مقبره (گنبدسبز) با مقابر غیربرجی قبل از دوره صفویه مشخص می‌گردد که آنها تحت تأثیر سنت‌های گذشته بنا گردیده‌اند. انتخاب و ساختن این مقابر منفرد با ویژگی‌های مقابر غیربرجی، بیشتر متأثر از بناهای اولیه‌ای چون مقبره سامانیان در بخارا متعلق به اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم هجری، آرامگاه عرب اتا مورخ ۳۶۷ق. در تیم آرامگاه ابوالفضل مربوط به سده پنجم و ششم هجری در سرخس و مقبره سلطان سنجر در مرو متعلق به اواسط سده ششم هجری - که همگی در محدوده خراسان قدیم قرار

دارند - ساخته شده‌اند، هر چند که تأثیر مقابر ساخته شده توسط تیموریان در ناحیه سمرقند و بخارا و هرات که ویژگی‌های ساختمانی مشابه با بنای مورد بحث را دارند، نباید از نظر دور داشت.

با این وجود بناهای مذکور نیز همانند سایر بناهای مذهبی ادوار مختلف اسلامی، با وجود دارا بودن پشتوانه افکار و آرای مذهبی، یکی از تجلی‌گاه‌های نبوغ هنری هنرمندان گردیده است، به گونه‌ای که هنرمند به تأثیر از عقاید خود آنچه در توان داشت، در طبق اخلاص نهاده و اثر نیکویی از خود به یادگار گذاشته است. بنابراین مطالعه در هنر معماری ایران، مستغنی از مطالعه و بررسی بناهای آرامگاهی بویژه مقابر مذهبی نخواهد بود.

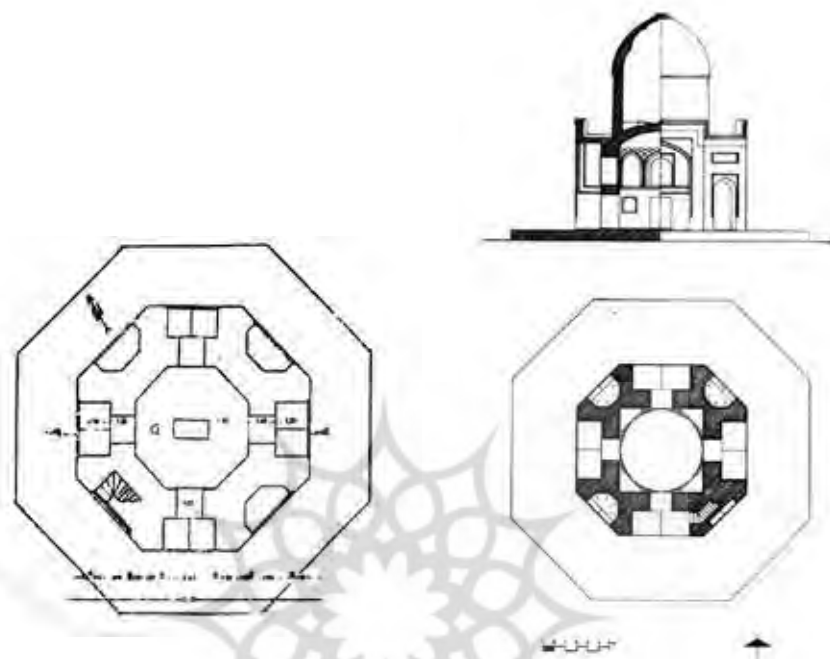
دستاوردهای معماری این دوره در زمینه مقابر، به‌عنوان سرمشق و الگویی در ادوار بعدی قرار گرفت و سعی سلاطین و امرای آنها بر این بود که بیشتر به مرمت و تزئین بناهای قبلی بپردازند تا این که به ساخت مقابری از این نوع همت گمارند. هر چند مقابر منفردی که بعد از دوره صفوی بنا گردیدند، نتوانستند جایگاه واقعی خود را نسبت به دوره صفوی و ادوار پیش از آن به‌دست آورند. در یک نتیجه‌گیری کلی باید گفت که معماری هیچ دوره‌ای از تاریخ ایران، نه تنها منفصل از دوره‌های پیش از آن نبوده، بلکه عموماً طرح‌های پیشین در هر دوره توسعه می‌یافته و نوآوری‌ها بر تجربیات پیشین استوار می‌شده است و به همین علت، روند دگرگونی انواع طرح‌ها و شیوه‌های معماری، روندی کمابیش پیوسته و در حال تکامل بوده است.

طرح ۳) بلخ - زیارتگاه خواجه ابونصر پارسا، قرن ۹ ق. طرح ۴) زنجان - آرامگاه ملاحسن کاشی، قرن ۱۰ ق.
(گلمبک و ویلیبر، ۱۳۷۴: ۹۶۴) (پژوهشگاه فرهنگ ۱۳۷۸: ۷۳)

طرح ۵) مشهد - آرامگاه خواجه ربیع، قرن ۱۱ ق. طرح ۶) نیشابور - قدمگاه، قرن ۱۱ ق.
(اداره کل میراث .... ۱۳۷۶) (مولوی، ۱۳۵۴: ۳۴۲)

طرح ۸) نیشابور - آرامگاه عطار، قاجاریه
(پژوهشگاه فرهنگ ...، ۱۳۷۸: ۶۴)

طرح ۷) دهلی - سبز برج، قرن ۱۰ق.
(کخ، ۱۳۷۳: ۳۷)

منابع

- اداره کل میراث فرهنگی خراسان رضوی. آرشیو (۱۳۷۶). گزارش گمانه‌زنی بنای گنبد سبز مشهد. شماره ۱۶ ف. [منتشر نشده].
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۶۲). مطلع‌الشمس. تهران: یساولی.
- بقیعی، غلامحسین (۱۳۷۳). مزار میرمیراد. تهران: گوتنبرگ.
- پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی (۱۳۷۸). دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی). تهران: سوره.
- تقی‌زاده طوسی، فریدون (۱۳۷۲). "آرای ذهبیه و میرسیدعلی همدانی". مجله

- دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال بیست و ششم، ش ۳ و ۴ (پائیز و زمستان): ۱۰۰۵-۲۵۳۵.
- خانیکوف، نیکولای (۱۳۷۵). *سفرنامه خانیکوف*، ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بی‌گناه. مشهد: آستان قدس رضوی.
- ریاضی، غلامرضا (۱۳۳۴). *راهنمای مشهد*. بی‌جا: کتابفروشی زوار.
- زارعی، علی (۱۳۸۱). *"آرامگاه‌های مذهبی دوره صفویه در مشهد مقدس"*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- شاملو، ولی قلی خان (۱۳۷۴). *قصص الخاقانی*. تصحیح سیدحسن سادات ناصری، ج ۲. تهران: سازمان فرهنگ و انتشارات اسلامی.
- شعیری، محمد بن محمد (۱۳۸۸ق). *کاشف الأستار ترجمه جامع الأخبار*. ترجمه شرف‌الدین خویدکی. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- طوسی، اللهوردیان (۲۵۳۵). *خراسان*. مشهد: کتابفروشی مروج.
- علمی، محمود (۱۳۳۶). *"گنبد سبز مشهد"*. مجله آموزش و پرورش، سال بیست و دوم، ش ۵ (بهمن): ۵۷-۶۱.
- فلاح فر، سعید (۱۳۷۹). *فرهنگ واژه‌های معماری سنتی ایران*. تهران: کامیاب.
- قصابیان، محمدرضا (۱۳۷۷). *تاریخ مشهد از پیدایش تا آغاز افشاریه*. مشهد: انصار.
- کبیری، عبدالرحیم (۱۳۲۶). *"آثار تاریخی و باستانی مشهد"*. *فرهنگ خراسان*، سال اول، ش ۲ و ۳ (خرداد): ۴۴-۴۹.
- کخ، ابا (۱۳۷۳). *معماری هند در دوره گورکانیان*. ترجمه سلطان‌زاده. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- گلمبک، لیزا؛ ویلبر، دونالد (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران*. ترجمه کرامت‌الله افسر و محمد یوسف کیانی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مشکوتی، نصرت‌الله (۱۳۴۹). *فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران*. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- مقدادی اصفهانی، علی (۱۳۷۵). *نشان از بی‌نشانها*، ج ۱. تهران: حیدری.

- مقری، علی اصغر (۱۳۵۹). بناهای تاریخی خراسان. مشهد: اداره کل فرهنگ خراسان.
- مولوی، عبدالحمید (۱۳۵۴). آثار باستانی خراسان، ج ۱. تهران: انجمن آثار ملی ایران.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی